

הרב שלומי בן נתן, כולל כרמי צור

החיוב ללמד את בן חברו תורה

ברצוני לברר במאמר זה האם יש חיוב ללמד את בן חברו תורה, על מי הוא מוטל ובאיזה תנאי.

א. במקור החיוב ללמד את בן חברו

בסוגיה בקידושין (ט-ל) שהיא הסוגיה המרכזית העוסקת בחיוב ללמוד תורה וללמדה, לא מצאנו חיוב ללמד את בן חברו, אלא את בנו ובן בנו בלבד:

תנו רבנן, האב חייב בבנו למולו, ולפדותו, וללמדו תורה, ולהשיאו אישה, וללמדו אומנות... ללמדו תורה מנין? דכתיב ולימדתם אותם את בניכם... אין לי אלא בניכם, בני בניכם מנין? ת"ל: והודעתם לבניך ולבני בניך".¹

הכסף משנה (פ"א מהל' ת"ת ה"ב) הוסיף, שהכוונה בבן בנו היא גם לזרעו, דהיינו גם נינו וכן הלאה, וכך פסק הש"ך (יו"ד רמה, א).

הרמב"ם (שם) הוסיף שמצוה ללמד גם את בן חברו, והשווה מצוה זו לחיוב ללמד את בנו תורה:

כשם שחייב אדם ללמד את בנו כך הוא חייב ללמד את בן בנו שנאמר והודעתם לבניך ולבני בניך, ולא בנו ובן בנו בלבד אלא מצוה על כל חכם וחכם מישראל ללמד את כל התלמידים אף על פי שאינן בניו, שנאמר ושננתם לבניך מפי השמועה למדו בניך אלו תלמידים שהתלמידים קרויין בנים שנאמר ויצאו בני הנביאים.

וכן פסק השו"ע (יו"ד רמה, ג).²

כמקור דברי הרמב"ם הביא הכסף משנה שם את דברי הספרי (דברים פרשת ואתחנן פיסקא (ד):

1. אמנם בגמ' מבוארת מחלוקת בחיוב ללמד את בני בניו אבל להלכה נפסק שמחוייב ללמד גם את בני בניו (שולחן ערוך יו"ד רמה, ג).
2. יש להעיר שבלשון הרמב"ם כתוב בלשון חיוב ללמד את בנו ובלשון מצוה ללמד את בן חברו, אך השו"ע העתיק את לשון הטור שכתב בשניהם לשון מצוה.

"ושננתם לבניך", אלו תלמידיך, וכן אתה מוצא בכל מקום שהתלמידים קרויים בנים שנאמר "ויצאו בני הנביאים אשר בבית אל אל אלישע", וכי בני נביאים היו והלא תלמידים היו, אלא מכאן לתלמידים שקרויים בנים.

ב. האם החיוב ללמד את בן חברו הוא בכלל המצוה ללמד את בנו

ראשית נציין כי מדברי הרמב"ם משמע שזה חיוב דאורייתא של לימוד תורה, שהרי הוא שואל (שם) מדוע נצטווה האב ללמד את בנו והרי זה בכלל חיובו ללמד את כל התלמידים? ומשיב שהציווי ללמד את בנו הוא כדי להקדימו לבן בנו ובן בנו חברו. ועוד שלבנו חייב לשכור מלמד ולבן חברו אינו חייב, ואם החיוב השני הוא מדרבנן לא שייכת שאלת הרמב"ם. כמו כן בפטות דברי הספרי הם דרשה מן הפסוק.

שנית, בספר המצוות לרמב"ם (עשה יא) משמע יותר מכך. שם מביא במצוות תלמוד תורה גם החיוב ללמד לתלמידים, וכולל בה את כל החיוב ללמד לאחרים: "והמצוה הי"א היא שצונו ללמוד חכמת התורה וללמדה וזה הוא שנקרא תלמוד תורה והוא אמרו 'ושננתם לבניך'. ולשון ספרי: 'לבניך אלו תלמידיך'. יש לציין שלדעת רמב"ם וכן לסמ"ג (עשין יב) המצוה ללמוד תורה וללמד תורה היא מצוה אחת, לעומת הרס"ג והסמ"ק (מצוות קה-קו) שמנו זאת לשתי מצוות שונות.

ג. האם המצוה ללמד את בן חברו היא חיוב גמור?

בלשון הרמב"ם יש להסתפק, כיוון שלגבי הלימוד לבנו כתב בלשון חיוב והשווה אליו גם את הלימוד ללמד לבן בנו. לעומת זאת כלפי חובת החכם ללמד את בן חברו הוא כותב לשון 'מצוה' בלבד. מצד שני לפי דברינו שיסודם באותו חיוב, כמובן שאין לחלק בכך. מלשון הרמב"ם בהלכה ג' הדבר מוכרע, שכתב בפירושו שחייב ללמד את בן חברו בחינם,³ וכן משמע בשו"ע (שם).

ד. האם החיוב ללמד את בן חברו תורה שווה לחיוב ללמד את בנו?

ברמב"ם ובשו"ע (שם) מבוארים שני הבדלים:

3. כך מצאתי בשו"ת הרדב"ז חלק ה (ללשונו הרמב"ם) סימן קיד.

א. את בנו יש להקדים ללמד לפני בן בנו ובן בנו לפני בן חברו. מקור הדברים מבואר בחידושי חתם סופר (נדרים לו ע"א) ובתשובת חכם צבי (סוף סימן ע) שהוא על פי דיני צדקה שכל הקרוב קודם לנתינת צדקה והוא הדין בתלמוד תורה.⁴

ב. עבור בנו חייב לשכור מלמד, ואילו לבן חברו אינו חייב לשכור מלמד. בעצם החיוב לשכור מלמד - מבואר בהגהות מיימוניות (שם) שהוא מדין כפייה על מצוות עשה, ובחידושי חתם סופר (הנ"ל) מבואר שהרמב"ם למדו גופא ממה שהתורה הזכירה בפירוש החיוב ללמד לבנים, ולעומתם בתשובת הרדב"ז (הנזכר בהערה 3) כתב שהחיוב לשכור לבנו הוא רק תקנה. בכל אופן לפי החת"ס והרדב"ז מובן מדוע החיוב לשכור הוא רק לבן חברו ולא לבנו, ולפי דעת הגמ"י הדברים צריכים ביאור.⁵

הבדל נוסף:

ג. החיוב ללמד את בנו מוטל על כל אדם, לעומת החיוב ללמד את בן חברו שהוא מוטל רק על החכם. בספרי לא נזכר תנאי זה בחיוב של "ושננתם לבניך", אבל אפשר לומר שזה מובן מאליו שכדי ללמד צריך להיות חכם, דהיינו שידוע ללמד וכן בתנא דבי אליהו (פרק כז) מוזכר החיוב ללמד את בן חברו למי שמבין בתורה. אף לשון הרמב"ם כן היא שהחיוב מוטל על החכם, וכן כתב שו"ע הרב בהלכות ת"ת (קונטרס אחרון), שהחיוב ללמד את בן חברו מוטל על החכם בלבד.

אלא שקשה, אם החיוב ללמד בן חברו מוטל על החכם בלבד, הרי מצאנו הבדל בין החיוב ללמד את בנו לבין החיוב ללמד את בן חברו ומדוע לא תירץ כך הרמב"ם את קושייתו? ויש לומר שזה חלק מתירוצו של הרמב"ם שיש חיוב לשכור מלמד לבנו, וממילא דבר זה שייך בכל אדם אף שאינו חכם, לעומת הלימוד לבן חברו שאינו חייב לשכור לו מלמד ממילא החיוב מוטל דווקא על החכם, שיש ביכולתו ללמד בעצמו.

מי מוגדר "חכם"? בשו"ע הרב כתב שגדר "חכם" הוא זה ששימש תלמידי חכמים כל צרכו. ולי בעניינותי קשה, שהרי אין בדברי המדרש בספרי תנאי זה, וגם בתנא דבי אליהו הנ"ל כתב שדי שיהא מבין בתורה, משמע שיש לו היכולת ללמד וכמו שהשווה שם

4. ראה בתנא דבי אליהו פרק כז שמשווה את החיוב ללמד את בן חברו למצוות צדקה, וכן בסנהדרין צא משווה את התורה למזון "מונע בר יקבהו לאום", וכן אין עני אלא בדעת.

5. ראה בקרית ספר שמבאר שיטת ההגהות מיימוניות, ולא הבנתי את דבריו. וגם בלחם משנה הקשה על הג"מ מדוע לחלק בין שתי המצוות והעלה שהחיוב לשכור מלמד הוא רק מדרבנן.

לגבי השאלה האם צריך לשכור גם לבן בנו, נחלקו הפוסקים ואין כאן מקומו. עיין בש"ך שם שחייב לעומת הרדב"ז הנ"ל שכותב שאינו חייב ועיין עוד במפתח של הרב שבתי פרנקל על הרמב"ם שם.

בתנד"א "הלא פרס לרעב לחמך" לרעב בתורה, דהיינו כשם שאם יש לך לחם תפרוס ממנו לרעב והוא הדין לתורה. וכן מכוח מה שכתב הרב בעצמו שהחויב על בן חברו מוטל על חכם דווקא, מצד שצריך שהוא ילמד בעצמו, ולשם כך די לכאורה שידע תוכן מסוים ואת דרכי הלימוד וההוראה.⁶

ה. הוא צריך ללמוד וגם בן חברו צריך ללמוד - האם מחויב ללמוד?

הסוגיה בקידושין הנ"ל (כט ע"ב) מכריעה בשאלת היחס בין הלימוד של בנו לבין הלימוד שלו: "הוא ללמוד ובנו ללמוד - הוא קודם לבנו; ר' יהודה אומר: אם בנו זריז וממולח ותלמודו מתקיים בידו - בנו קודמו". וכן פסקו הרמב"ם והשו"ע, שאם הוא ובנו שווים הרי הוא קודם לבנו, כמבואר בסוגיה שם גם ביחס לפדיון הבן. והטעם מבואר בגמ' בענין פדיון הבן שמצוה דגופו עדיפה והוא הדין בתלמוד תורה (אור שמח שם).⁷ אבל אם בנו מוכשר ממנו ללמוד הרי בנו עדיף.⁸ ועל כל פנים לא יבטל הוא מללמוד כמה שיוכל (שם). חיוב זה להקדים את בנו הוא הן בחיוב לשכור לו מלמד (כסף משנה) והן בנוגע ללמוד בעצמו (ט"ז י"ד רמה, א).

אולם לגבי בן חברו הגמ' לא דנה וכן הרמב"ם והשו"ע. בפשטות לפי מה שהזכרנו לעיל שהרמב"ם לא מנה הבדל לגבי זה ביניהם, וכן מכך ששורש החיוב משותף לשניהם, הרי הדין צריך להיות שווה בזה לגבי לימוד בגופו, שלימודו קודם ללימוד בן חברו אלא אם כן בן חברו מוכשר ממנו.

אמנם בדברי שו"ע הרב בקונטרס אחרון כותב הבדל ביניהם, שלגבי בנו - כיוון שהרמב"ם לא הזכיר התנאי שיהיה האב חכם, הרי שגם אם אינו חכם מחויב ללמד בנו, והכוונה שאפילו שניהם שווים אם האב כבר למד דבר תורה אחד והבן לא למדו מוטל על האב

-
6. ואולי כוונת שועה"ר היא לזה, או שלדעתו אין ללמד אחרים אלא אם כן לימודך האישי כבר ערוך אצלך היטב וזה רק אחר שקרא ושנה ושילש ושימש ת"ח, אלא שלבנו יכול לשכור מלמד כזה.
 7. יש להעיר שאין להקדים אותו לבנו מדין מצוה שיכולה להתקיים על ידי אחרים אינה דוחה תלמוד תורה: א. שהרי לרמב"ם זו מצוה אחת. ב. כאשר מלמד את בנו הרי מקיים גם מצוות לימוד תורה.
 8. איני נכנס לשאלה מה בכלל הלימוד שאותו האב חייב ללמד את בנו, האם מקרא בלבד או גם תורה שבעל פה, שזו הרחבה שאין כאן מקומה (ראה בשו"ע שם סעיף ו' שפסק על כל פנים שחייב ללמוד כל המקרא בשכר ושאר תורה שבע"פ חייב רק אם אפשר לו), אלא רק בשאלה האם הדין בבנו קיים גם בבן חברו.

ללמדו או לשכור לו מלמד.⁹ לעומת זאת לגבי בן חברו, אם הוא צריך ללמוד משנה ותלמוד ובן חברו אינו יודע אפילו מקרא, אין עליו חיוב ללמד את בן חברו על חשבון הלימוד שלו. לשיטה זו יש לשאול: האם הכוונה שעד שלא ידע כל התורה כולה אינו מחוייב ללמד את בן חברו?

ברש"י בתמורה (טז ע"א) מבואר להדיא שאם התלמיד מבקש מרבו ללמוד הרי מוטל עליו ללמדו אפילו שהוא יודע רק שני סדרים והוא תלמיד חכם בינוני.

"רש ואיש תככים [רש"י, בינוני שיודע שני סדרים או שלשה שמוסמך בינוני] נפגשו מאיר עיני שניהם ה'" (משלי כט, ג). בשעה שהתלמיד הולך אצל רבו ואומר לו: למדני תורה! אם מלמדו - מאיר עיני שניהם ה', ואם לאו, עשיר ורש נפגשו עושה כולם ה', מי שעשאו חכם לזה - עושה אותו טיפש, טיפש לזה - עושה אותו חכם.

לפי זה צ"ב איך יחלק את הזמן בין רצונו ללמוד לבין הצורך ללמד?

בשולחן ערוך הרב משמע שלאחר שנעשה תלמיד חכם מחוייב להעביר את עיקר מצוותו כדי ללמד אחרים [ומסתבר שעדיין לא יבטל את הלימוד לעצמו לגמרי, כמו שכתב הרמב"ם לגבי לימוד בנו בשכר]. לעומת זאת באגרות משה (אה"ע ח"ד ס' כו אות ד) מביא את דברי החתם סופר שבתורה ומצוות אין דין קדימות בין חייו לחיי חברו, ודחה את דבריו מהסוגיה לעיל שחיובו ללמוד תורה קודם לחיובו ללמד את בנו ודינו כדין צדקה שהוא קודם לחברו. אלא שמחדש שבצדקה אם יש לך לחם ואתה רעב לבשר ולחברך אין לחם ודאי לחם עבור חברו קודם לבשר עבורו, אבל בלימוד תורה - תלמוד שלו קודם למקרא של חברו, אלא שעל כל פנים יש לו להקדיש זמן גם ללמד את חברו כדמוכח ממעשה דרבי פרידא (עירובין נד ע"ב) שלימד תלמיד ארבע מאות פעמים אף שוודאי היה לומד בזמן זה לעצמו הרבה יותר. אם כן, ברור שיש חובה להקדיש זמן ללמד חברו גם קודם שידע כל התורה כולה. והציע ששיעור זה הוא עשירית או חומש כמו בדין צדקה.¹⁰ והשל"ה במסכת פסחים (אות תקכט) כתב שיש לגמול חסד כל יום ובכלל זה אפשר ללמד חברו תורה מדין גמילות חסדים בנפשו.¹¹

9. הרב נימק שם שזו בכלל מצוה שאי אפשר לעשותה על ידי אחרים. לפי זה אם יש חכם בעיר הרי על החכם מוטל ללמדו וניתן לעשותה על ידי אחרים.

10. ע"ע בהקדמה לשערי יושר. [י.ה.]

11. וזה לכאורה לא מותנה בשאלה מה מדרגת המלמד.

סיכום

בסעיף א' ביררנו את המקור למצוה ללמד את בן חברו תורה מהספרי, ובסעיפים ב'-ג' ביארנו שהחיוב הוא חיוב גמור מן התורה ונכלל בכלל מצוות תלמוד תורה. בסעיף ד' נתבררו ההבדלים בין החיוב ללמד את בנו לעומת החיוב ללמד את שאר התלמידים שמתבטא בהקדמת בנו, בפטור מלדאוג ללימוד בן חברו בשכר, שהחיוב מוטל רק על החכם ושאינו חייב ללמד מיד כשידע איזה דבר אלא לאחר שנעשה חכם. חתמנו את הדיון במחלוקת האחרונים: לדעת שו"ע הרב כשהאדם נעשה ת"ח הרי מחוייב בעיקר ללמד לתלמידים, לעומת האגרות משה שמדבריו משמע שלעולם ילמד לעצמו ורק יפריש מעשר או חומש מזמנו לטובת ללמד לאחרים.

לסיים, שתי הערות חשובות: א. כל הנ"ל יוצא מתוך נקודת הנחה שעל האדם מוטל חיוב לשבת וללמוד בכל עת, אך חיוב זה בעצמו דורש בירור ארוך, שהרי מצד אחד אדם יוצא ידי חובה בלימוד תורה שחרית וערבית ומצד שני כל שיכול ללמוד תורה ואינו לומד הרי הוא בכלל מבזה דבר ה'.¹² ובאור שמח בהלכות תלמוד תורה פרק א' מבואר שהכול תלוי בכשרון ובכח וברצון, ולפי זה אפשר שאם לאדם יש רצון ללמד רשאי הוא לילך וללמד, וכל האמור לעיל הוא ברוצה ללמוד ויש צורך לתלמידים במלמד. ב. לא נכנסתי לחיוב נוסף של הוראת הוראות למי שהגיע להוראה שזה לכאורה מחייב את הלומד להקדיש מלימודו זמן לטובת הוראת הלכה למעשה.¹³

shlomibn92@gmail.com

12. ראה ברמב"ם על בסיס הסוגיה בסנהדרין צט ע"א ובמנחות צט ע"ב, ונפסק בשו"ע בסימן רמו. [בענין זה נכתבו כמה מאמרים בקובץ זה. א.ס.]

13. ראה שו"ע רמב, סעיף יד.

שער שני:

דרכי וקנייני תורה
